

מושיבים ישיבה על קברו

זיכרון, תרבות וגאוגרפיה סביב קבר אדמו"ר גור

בשכונת מחנה יהודה בירושלים

מקום הקבורה שנקבע לאדם למנוחת עולמים לאחר פטירתו, כמעט אף פעם אינו פרי החלטה שרירותית או מקרית. זאת בין אם היה הנפטר עצמו זה שהחליט – לפני פטירתו – היכן ברצונו להיקבר, ובין אם היו אלו קרוביו או חבריו שהחליטו לאחר מותו היכן ייקבר והיכן תישא מצבה את שמו. בחירת מקום המנוחה האחרון, יש שהיא מתייחסת לבחירת בית קברות מסוים – על פני אחרים – שבו ברצונו של האדם להיקבר, ויש שהיא מתייחסת למיקום המדויק בתוך בית קברות מסוים, הנבחר אף הוא על פי רוב בקפידה ולא מבלי משים.¹

שיקולים אלו, שבהתחשב בהם נבחר מקום הקבורה, נושאים אופי מורכב ומגוון: העדפות חברתיות ועדתיות, שיקולי נוף וסביבה בבית הקברות, העדפות בדבר ה'שכנים' לקבר, ומיקומה של החלקה בהייררכיית החלקות השונות בבית הקברות. אם כי מרבית השיקולים נוגעים לכאורה רק לקבורה במסגרת בתי קברות מוסדרים, הרי שהם נכונים, ולו במידה מסוימת, גם ביחס לקבורה הנבחרת לאדם – בעצמו או על ידי אחרים – מחוץ לתחום בית הקברות ובמקום קבורה ייחודי רק לו. בירושלים נקברו במהלך מאה השנים האחרונות כמה וכמה אנשים במקומות שלכאורה אינם מוסדרים: בחצרות הבתים שבהם התגוררו עד מותם, במקומות היסטוריים בעלי משמעות מיוחדת, או במקומות בעלי ייחוד מסוג אחר. כך, לצד העיסוק בגאוגרפיה הפנימית של בתי קברות מוסדרים ורשמיים, דומה שיהא זה

1. במאמרו על שנותיו הראשונות של בית הקברות 'הר המנוחות' בירושלים, המהווה במובנים רבים מחקר ראשון על הטופוגרפיה החברתית של בתי הקברות בישראל, ניסה ע' גונן לסרטט את מערכת השיקולים המביאה אדם זה או אחר לבחור את מקום מנוחתו האחרון: בחירת בית הקברות בו ייקבר, בחירת החלקה הספציפית בתוכה מעוניין הוא להיטמן, ובחירת ה'שכנים' הקרובים אשר בסמוך להם יימצא קברו. ראה: A. Gonen, 'Choosing the Right Place of Rest: The Socio-Cultural Geography of a Jewish Cemetery in Jerusalem', in: H. Brodsky (ed.), *Land and Community: Geography in Jewish Studies*, Maryland 1997, pp. 87-104. לתיאור ספרותי מקיף על בתי הקברות של ירושלים במאה העשרים, ראה: מ' בנבנישתי, *עיר המנוחות*, ירושלים 1990.

מעניין לא פחות לבדוק גם את משמעות בחירתם של מקומות ייחודיים אלו, אף הם מן הזווית החברתית והתרבותית, תוך הצבת שאלות שונות: מדוע נקברו אותם האישים שלא במסגרת קבורה מוסדרת ורגילה? לאחר שנקבע שכך ייעשה – מדוע נקברו דווקא במקום בו נקברו? מעבר לכך: לאחר שנקברו כבר במקום החריג שבו נקברו, איזו משמעות תרבותית קיבל הקבר במהלך השנים שחלפו מאז כרייתו? האם הפך למקום משמעותי בפני עצמו, מבחינה תרבותית-חברתית, או שמא נותר הוא אך כקבר בודד בתוך מתחם המנוכר לו לחלוטין? האם נקברו במתחם אישים נוספים, או שנותר עד היום כאחוזת קבר פרטית בלעדית?

המקרים אליהם ניתן להתייחס במחקר מעין זה הנם מגוונים ושונים זה מזה באופנים רבים. ביניהם ניתן לציין לדוגמה את בית הקברות הקטן המצוי לצד מבנהו המקורי של בית החולים שערי צדק ברחוב יפו (הגם שהוא בבחינת מקום קבורה שהיה חצי רשמי), את הקבר שנכרה לרב יצחק אונא על ידי בני משפחתו לצד ביתו ברחוב אוסישקין ברחביה², את קבורתו של ארטן אונא לצד ביתו בשכונת בית וגן באותה התקופה, את חלקת הקבורה הייחודית שאותה בחר לעצמו נשיא הקרן הקיימת, מנחם אוסישקין, במערת ניקנור בהר הצופים³, את אחוזת קבריהם של שני האדמו"רים מגור ברחוב שפת אמת בשכונת מחנה יהודה ועוד. מאליו מובן, כי המקרים השונים מייצגים סוגים שונים של קבורה ייחודית: קבורה מתוך כורח אל מול קבורה מתוך בחירה, קבורת קודש וקבורה רגילה, וכן הבדלים נוספים.

במסגרת מאמר זה יידון רק המקרה של אחוזת הקבר של אדמו"רי גור בירושלים, הטומנת בחובה היבטים תרבותיים, חברתיים, פוליטיים ודתיים כאחד, ההופכים מקרה זה למעניין במיוחד. מובן, עם זאת, שאגב הדיון בקברי האדמו"רים, יצוינו בהקשרים שונים אף קברים ייחודיים נוספים המצויים במקומות שונים בעיר.

על קבורה ופוליטיקה: רקע היסטורי לקבורתו של האדמו"ר מגור

רבי אברהם מרדכי אלתר, בעל הספר **אמרי אמת**, היה השלישי לאדמו"רי חסידות גור. הוא הוכתר לאדמו"ר בשנת 1905, לאחר פטירת אביו, רבי אריה יהודה לייב אלתר, בעל השפת **אמת**, ומאז ועד מותו בשנת 1948, בעיצומם של קרבות מלחמת העצמאות בירושלים, הנהיג את עדתו במסירות ובאהבה. קהילת חסידי גור החזירה

2. על נסיבות קבורתו של הרב אונא לצד ביתו, כמו גם נסיבות העברת הקבר לבית קברות מוסדר, ראה: ר' גפני, **מקדש מעט: בתי כנסת מוכרים ונסתרים בירושלים**, ירושלים תשס"ד, עמ' 53-54.

3. על נסיבות קבורתו של אוסישקין ומשמעותו התרבותית והחברתית של הקבר שבחר לעצמו בטרם נפטר, ראה בהרחבה: י' שפירא, 'מערת ניקנור בהר הצופים: הפנתאון שקדם להר הרצל', **ארץ ישראל** כח, תשס"ח, עמ' 454-462.

לרבה הגדול אהבה, ועד היום מספרים זקני החסידים סיפורים וזיכרונות אודות דמותו הנערצת.

בשנת 1921 ביקר האדמו"ר מגור לראשונה בארץ ישראל, ומטבע הדברים הגיע אף לירושלים. במהלך ביקורו החליט לרכוש קרקע בעיר עבור חסידי גור, וזמן קצר לאחר מכן נרכשה הקרקע בשכונת מחנה יהודה, בין הרחובות שפת אמת ויהודית.⁴ במהלך חמש עשרה השנים הבאות ביקר האדמו"ר בארץ עוד חמש פעמים, אולם רק לאחר עליית הנאצים לשלטון והשתלטותם על פולין, הוברח האדמו"ר מאירופה לארץ ישראל. אחרי בריחתו החליט האדמו"ר להתיישב בירושלים, באותו אזור בו התיישבו כבר חסידים רבים.⁵ באותו מקום ייסד גם את הישיבה המרכזית של חסידות גור, ישיבה הפועלת בסמיכות מקום עד היום, וקרא לה 'שפת אמת'.

בשנת 1948 חלה הרעה משמעותית במצב בריאותו של האדמו"ר. במשך חודשים ארוכים שכב על מיטת חולין, ולקראת חג השבועות תש"ח הוחמר מצבו עוד יותר. תלמידי הישיבה כולם קראו בליל החג פרקי תהילים לרפואתו של הרבי, אולם בו בלילה נפטר האדמו"ר לבית עולמו. מיד עם פטירתו החלה בחסידות ההתלבטות בדבר מקום קבורתו.

לו היה האדמו"ר נפטר בימי שלום אין כל ספק כי היה נקבר באחת מחלקות החסידים בבית הקברות שעל הר הזיתים. חלקות אלו נוסדו על ידי משפחת ב"ק הירושלמית בשנות השבעים של המאה התשע עשרה, ובמהלך השנים נקברו בהן רבים ממנהיגי העדה החסידית בעיר.⁶ עוד לפני מלחמת העצמאות נקברו בחלקת החסידים בהר הזיתים אדמו"רים מוויז'ניץ, מרחמסטרביקה, מטלנה ועוד, וכך מן הסתם היה עולה גם בגורלו של האדמו"ר השלישי לבית גור.

אלא שכבר בפברואר 1948, ארבעה חודשים לפני פטירתו, חדלו יהודי ירושלים לקבור את מתיהם בהר הזיתים, מחמת ההתקפות הערביות התכופות על אנשי חברה קדישא, וקרבתו של ההר לאזורי השליטה הערביים במזרח ירושלים. כך היה על חסידי גור למצוא מקום חליפי בו ייקבר האדמו"ר לאחר חג השבועות.

האפשרות הפשוטה ביותר הייתה להביא את האדמו"ר לקבורה בבית הקברות הזמני אותו ייסדו אנשי 'חברה קדישא קהילת ירושלים' באזור שיח' באדר, מתחת לבית המשפט העליון של ימינו (מקום שאחד מכינויו כבר באותה העת היה 'גבעת ר"מ'). הקבורה במקום החלה כבר בט"ו באייר תש"ח (24.5.1948), היינו כשלושה

4. ירושלים לא הייתה המקום היחיד שבו עודד הרבי את תלמידיו לרכוש קרקעות ולהקים שכונות ויישובים. על יזמה נשכחת מסוג זה בחיפה, ראה: א' לירן, 'התיישבות ומלונאות במצוות האדמו"ר', עת"מול 197, תשס"ח, עמ' 7-11.

5. נ' שלר-כליפא, נחלאות בלב עיר, ירושלים תשס"ג, עמ' 129-131.

6. ר' יזרעאל, מדריך כרטא להר הזיתים, ירושלים 1999, עמ' 97-116.

שבועות לפני פטירתו של האדמו"ר.⁷ עם זאת, נראה שהאפשרות כלל לא עמדה בפני תלמידי האדמו"ר ובני משפחתו כאפשרות ממשית: בכל ספרי הזיכרון שהודפסו לזכרו של האדמו"ר, וכן בזיכרונותיהם של החסידים כיום, נזכרות רק שתי אפשרויות שנבחנו ברצינות: קבורה בחצר הישיבה, או קבורה בהר הזיתים, תוך קבלת רשות מאת הערבים וחסות ביטחונית מאת אנשי הצלב האדום:

עוד במוצאי החג היו שחשבו אולי דרך הצלב האדום יוכלו לקברו כעת בהר הזיתים, היו שאמרו שבחצר הישיבה, על תנאי שאחרי המלחמה יעבירוהו להר הזיתים, ולבסוף אמר בנו האדמו"ר שליט"א שנחכה עד [השעה] 10, ואם לא תהיה תשובה מצלב האדום נקבור אותו בחצר הישיבה.⁸

עוד בטרם נדון בהרחבה במשמעות ההחלטה לקבור את האדמו"ר בחצר הישיבה, כפי שנעשה בסופו של דבר, יש להבין מדוע לא היו אנשי החסידות מעוניינים לקבור את רבם בבית הקברות בשיח' באדר.

גם אם ייתכן שהיו סיבות נוספות לדבר, נראה שהסיבה העיקרית להימנעות זו הייתה כי בית קברות זה נוהל על ידי 'קהילת ירושלים', שהייתה אחת הזרועות המבצעות של השלטון הציוני המרכזי בעיר – 'ועד הקהילה של יהודי ירושלים'.⁹ אנשי 'העדה החרדית' – הקיצוניים שבאנשי החברה החרדית כולה – השתדלו משך כל השנים להימנע מכל השתתפות פעילה באירועים שארגן 'ועד הקהילה', על מנת שלא להיות מזוהים, ולו בהסכמה שבשתיקה, עם החלטותיה ומעשיה של ההנהגה הציונית בעיר. כך השתדלו גם להימנע עד כמה שניתן מלהזדקק לשירותיו המנהליים של 'ועד הקהילה', בכלל זה מקבורה במסגרת 'חברה קדישא קהילת ירושלים', שניהלה את בית הקברות החדש והזמני בשיח' באדר.

לצורך קבורת המתים עשו אנשי 'העדה החרדית' שימוש בשירותיה של ה'חברה קדישא' האשכנזית הראשית והכללית' שהוקמה עוד באמצע המאה התשע עשרה על ידי אנשי היישוב הישן בירושלים. במהלך מלחמת העצמאות פסקה פעילותה של ה'חברה קדישא' האשכנזית הראשית והכללית' למשך כמה חודשים, ורק ביולי 1948

7. ר' יזרעאל, 'בית העלמין היהודי בשיח' באדר', אריאל 77, תשנ"א, עמ' 32-36.
8. הרב א"י ברומברג, האדמו"ר ר' אברהם מרדכי אלתר מגור זצ"ל, ירושלים תשמ"ב, עמ' קס. ראה גם: א' לשם, ספר האמרי אמת – תולדותיו ותורותיו ומידותיו של כקש"ת מרן אדמו"ר רבי אברהם מרדכי אלתר זכר צדיק וקדוש לברכה, ירושלים תשנ"ט, עמ' 366-367.
9. על ועד הקהילה ויחסיו עם החלקים השונים של החברה היהודית הירושלמית, ראה: ק' כהן-הטב, השפעת ועד הקהילה בירושלים על התפתחות העיר בתקופת השלטון הבריטי (1917-1948), עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1994; הנ"ל, 'מעורבות ועד הקהילה בירושלים בהתפתחותה של העיר, 1917-1948', קתדרה 82, תשנ"ז, עמ' 111-134.

הוקם בית קברות חרדי למהדרין, שאותו ניהלה 'חברה קדישא האשכנזית הראשית והכללית', בחצר בית החולים שערי צדק ברחוב יפו.¹⁰

יש לציין, אמנם, כי אנשי חסידות גור לא השתייכו מעולם ל'עדה החרדית' הקיצונית בירושלים, והאדמו"ר עצמו היה דווקא ממנהיגי הרוחניים של 'אגודת ישראל' המתונה יחסית, ואולם נראה שכאשר המדובר היה בקבורתו של האדמו"ר הנערץ עצמו, לא רצו מקורביו ובני משפחתו להזדקק לשירותיהם של אנשי 'ועד הקהילה' ושליחיהם.¹¹ הסבר זה אמנם לא נכתב במפורש מעולם, אולי גם על מנת שלא לעורר תרעומת על 'לידתו' של הקבר, בין השאר מסיבות פוליטיות, בלב מרכז העיר, ואולם עם זאת הושמע ההסבר בעל פה בהזדמנויות שונות, הן על ידי החסידים הן על ידי אחרים שהיו קשורים לדבר.

אם אכן הייתה זו הסיבה להימנעות מקבורתו של האדמו"ר בשיח' באדר, הרי שלפנינו מקרה מובהק של שיקול תרבותי-חברתי בבחירת בית הקברות המועדף – שיקול שונה מאוד מזה המתואר במחקרו הנזכר של גונן על בחירת מקום קבורה בבית הקברות ב'הר המנוחות' דווקא: שם, בהתייחס לבעייתיות הנגזרת מקבורה בהר הזיתים, מתמקדת ההתייחסות בבעיות ביטחון עתידיות שייתכן שיווצרו בהר הזיתים, בעוד שבמקרה שבו אנו דנים השאלה הייתה פוליטית כמעט לחלוטין, ולא ביטחונית.¹²

כאמור, לאחר שהוברר כי לא ניתן יהיה לקבור את האדמו"ר בשום אופן בהר הזיתים, החליטו חסידי לטמון את גופתו, אם גם באופן זמני, בחצר ישיבת 'שפת אמת' של חסידי גור, בלבה של שכונת מחנה יהודה (ראה איור מספר 1).

10. בשיחה שקיימתי בשנת תשס"ד עם הרב אלעזר גלבשטיין, ראש ה'חברה קדישא הראשית והכללית' בירושלים כיום, מסתבר כי בית הקברות בשערי צדק נוסד מסיבה זו בדיוק, והנקבר הראשון בבית הקברות החדש היה נכדו של הרב יוסף חיים זוננפלד, ראש 'העדה החרדית' בירושלים בראשית המאה העשרים. מאותה הסיבה, טוען גלבשטיין, קברו משפחות שונות את מתיהם בשעת המלחמה בחצרות הבתים בהם התגוררו, בעודן מחכות להזדמנות הראשונה בה יוכלו להעביר את מתיהם לבית קברות מוסדר בלא להזדקק לשירותיהם של אנשי הקבורה הכפופים למערכת המנהלית הציונית.

11. ייתכן גם כי אנשי החסידות חשו כי אין כל טעם בקבורתו של האדמו"ר בקבורה זמנית בשיח' באדר, מאחר שההנחה הייתה, כפי שעולה מן הדברים המצוטטים בספר הזיכרון לאדמו"ר, כי בתוך זמן קצר, בתום המלחמה, יועבר בלאו הכי ארונו של האדמו"ר להר הזיתים עצמו. ואולם מנגד יש לזכור כי באותו השלב נחשבה אף הקבורה בחצר הישיבה לזמנית בלבד, ואף ממנה תכננו החסידים להעביר את ארונו של האדמו"ר עם תום המלחמה. כמו כן מעניין לציין כי האדמו"ר מזוועהיל – חסידות שהייתה בזמנו שולית למדיי בירושלים – נקבר בכל זאת בבית הקברות בשיח' באדר, כמה חודשים לאחר מכן, וציונו מהווה עד היום אתר עלייה לרגל בבית הקברות הנשכח הזה.

12. ע' גונן (לעיל, הערה 1), עמ' 87-88.

"וכבוד עשו לו במותו" – מלמד שהושיבו ישיבה על קברו"

בספרי הזיכרון של החסידות לא נאמר במפורש מדוע נבחר לבסוף מקום זה דווקא, חרף העובדה כי המדובר בקבורה בלבו של אזור שגם באותה עת היה מאוכלס בצפיפות, אולם ניתן להניח כי בחירה זו התבססה על מקורות יהודיים שונים.

במקרא מתוארת קבורתו של המלך חזקיהו בצורה זו: "וישכב יחזקיהו עם אבֹתיו ויקברוהו במעלה קברי בני דויד וכבוד עשו לו במותו כל יהודה ויִשְׂבִי ירושלים" (דה"ב ל"ב, לג). בנסותם להבין את המילים "וכבוד עשו לו במותו" קובעים חז"ל כי האבל על מותו של חזקיהו קיבל צורה מיוחדת: "וכבוד עשו לו במותו" – מלמד שהושיבו ישיבה על קברו" (בבא קמא טז ע"ב). היינו, על מנת לכבד את המלך חזקיהו בצורה מקסימלית, הוחלט להקים מעין ישיבה בה ילמדו תורה בסמוך לקברו של המלך המנוח.

במדרשים מסוימים משתמע כי המדובר לא בישיבה של קבע, כי אם רק בבניית מעין מקום כינוס, בו היו לומדים המתאבלים על חזקיהו באותן הפעמים בהן היו באים לפקוד את קברו: "רבי יהודה ברבי סימון אמר, בית ועד בנו למעלה מקברו של חזקיהו. בשעה שהיו הולכים לשם היו אומרים לו למדנו".¹³

איור מספר 1: קברו של רבי אברהם מרדכי אלתר, האדמו"ר מגור, בחצר ישיבת 'שפת אמת'.

13. ילקוט שמעוני דה"ב רמז תתרפה.

מנהג זה של בניית 'בית ועד' או ישיבה בסמוך לקבריהם של אישים נערצים במיוחד, נראה שהשתמר שנים רבות במסורת היהודית. כך למשל, בבית העלמין הגדול והעתיק בבית שערים נמצא מספר רב של מערות קבורה מתקופת המשנה והתלמוד. מעל לשתי מערות שונות נמצאו שרידים ארכאולוגיים של מבנים רבי-ממדים ששימשו ככל הנראה להתכנסויות וללימוד. אחת המערות שמעליהן נבנה מבנה גדול במיוחד, היא ככל הנראה המערה בה נקברו רבי יהודה הנשיא, מחבר המשנה, ובני משפחתו.¹⁴ דוגמה נוספת מן העת החדשה למנהג זה, ניתן למצוא ברצונו של משה מונטיפיורי לקבוע באחוזת הקבר המשפחתית ברמסגייט, שבה ייקברו גם הוא ואשתו, את ישיבת 'משה ויהודית', שתיקרא על שמם.

בהתחשב בכך, מסתבר שאנשי חסידות גור החליטו בשנת 1948 שאם אינם יכולים לקבור את רבם הנערץ בהר הזיתים, כפי שרוצים היו לעשות, הצורה המתאימה ביותר בה ניתן יהיה לכבד אותו תהיה לקברו בסמוך לישיבה, על מנת שיזכה לכבוד לו זכו בעבר מנהיגי העם במשך דורות רבים. אמנם, במקרה זה אין החסידים מקימים 'ישיבה על קברו', שהרי הישיבה הייתה קיימת במקום כבר מספר שנים לפני פטירתו של האדמו"ר, אבל הם עושים דבר מקביל, אף שהסדר הפוך: כורים את קברו של האדמו"ר מתחת למבנה הישיבה, וכך יוצרים מצב בו קיימת, גם אם בדיעבד, ישיבה על קברו.

אמנם, ראוי להדגיש כי דברים אלו לא נאמרו כולם בשעתם במפורש, או לפחות לא נכתבו למזכרת נצח. ואולם משעה שנקבר במקום אף בנו השלישי של האדמו"ר, הרב פנחס מנחם אלתר, בשנת 1996, נמצא כבר מי שכתב במפורש כי יש בכך מעין "הושיבו ישיבה על קברו".¹⁵

בהקשר זה ראוי לעמוד על משמעותם המיוחדת של חזקיהו המלך ורבי יהודה הנשיא מחד, ושל האדמו"ר מגור מאידך. באשר לחזקיהו המלך, הרי שהמעמד לו זכה במסורת היהודית הוא כה גבוה, עד שעליו אמרו חז"ל כי "ביקש הקב"ה לעשות חזקיהו משיח" (סנהדרין צד ע"א). גם רבי יהודה הנשיא זכה למעמד מיוחד, ובתלמוד הבבלי ניתן למצוא אגדות רבות המתארות את מסכת חייו, ואת אשר התרחש מיד לאחר מותו. בין השאר מודגש כי רבי יהודה הנשיא היה מצאצאי דוד המלך, משושלת המלוכה. מן העבר השני, המעמד לו זוכים אדמו"רים בעולם החסידות הנו אף הוא גבוה במיוחד. בחסידויות רבות זוכה האדמו"ר למעמד של מעין מלך, ובחסידויות שונות מכונה החסידות כולה 'מלכות'. לפיכך אין להתפלא על כך כי אנשי חסידות גור החליטו להעניק לרבם, גם אם רק בשעת מותו, את הכבוד לו זכו במהלך הדורות רק יחידי סגולה בודדים, אליהם ביקשו החסידים להקביל את רבם המנוח. במובן זה ניתן לומר כי הבחירה בקבורה בחצר הישיבה אמנם לא הייתה

14. נ' אביגד, **בית שערים ג**, ירושלים תשל"ב, עמ' 45.

15. הרב ש' אלתר, 'הושיבו ישיבה על קברו', בתוך: **נפשי תערג**, ירושלים תשס"א, עמ' כו-ל.

הבחירה הראשונה של החסידים, אשר העדיפו את הר הזיתים הישן והטוב, ואולם משנחסמה הדרך לקבורה בהר הזיתים, נבחר האתר החלופי בו יזכה האדמו"ר לכבוד המקסימלי: מתחת לבניין ישיבה, בדומה לחזקיהו המלך ורבי יהודה הנשיא בשעתם. בחירתם של אנשי חסידות גור מוכיחה כי אף במקרה בו אין אפשרות לקבור בבית קברות כלל, הרי שבחירת המקום המסוים שבו ייקבר המת הבודד, יכולה אף היא לרמוז למעמדו הגבוה של הנפטר, מעצם ההשוואה לאישים אחרים שנקברו באופן זה או דומה לאורך הדורות.

"ויקבר בגן ביתו"

קבורתו של האדמו"ר בחצר הישיבה שאותה הקים עוד בחייו, היוותה במקביל גם קיום של מסורת יהודית מעניינת נוספת. במקרא (כמו גם במסורת היהודית לדורותיה) אנו מוצאים מקרים רבים בהם השתדלו בני המשפחה או האבילים, להביא את הנפטר לקבורה בחצר ביתו, סמוך למפעל שאותו ייסד והקים, או במקום שהייתה לו משמעות מיוחדת במהלך חייו של הנפטר. כך למשל, נקבר ארונו של יוסף עם כיבוש הארץ דווקא בעיר שכם, שהייתה הנחלה הראשונה שאותה קנה יעקב אביו בארץ כנען.¹⁶ דוגמה נוספת לכך היא קבורתו של המלך מנשה, בשלהי ימי בית המקדש הראשון, בחצר ביתו: "וישכב מנשה עם אביתו ויקבר בגן ביתו" (מל"ב כ"א, יח).

אולם הדוגמה החשובה ביותר לענייננו הנה דמותו של דוד המלך. במהלך ימי מלכותו כבש דוד המלך את העיר יבוס – העתידה להיות ירושלים – מידי העם היבوسی, ואף הקים בה את בירת ממלכתו. למרות שבית המקדש נבנה רק על ידי שלמה בנו, הרי שכבר בימי דוד ברור היה לכול כי מכאן ואילך תתפוס ירושלים, 'עיר דוד', את המקום החשוב ביותר מבחינה סמלית בממלכה היהודית כולה. משנפטר דוד, נקברה גופתו ב'עיר דוד', היא העיר אותה הקים במו ידיו.¹⁷ קבורתו זו של דוד המלך בתחומי העיר, מעוררת בעיה הלכתית לא פשוטה: ההלכה שנתגבשה לאורך הדורות קובעת כי אין לקבור איש בתוך תחומי העיר, וכי יש להרחיק את הקברים מן העיר עצמה מרחק רב. משום כך, ועל מנת להסביר כיצד נקבר דוד ואף רבים מבניו אחריו בתוך תחומי 'עיר דוד', קבעו חכמי המשנה כי אמנם אין קבורה בתוך העיר, אלא למלכי בית דוד בלבד, הנקברים בתוך העיר.¹⁸

16. יהושע כ"ד, לב.

17. מל"א ב', י.

18. תוספתא נגעים פ"ו ה"ב, מהד' צוקרמאנדל עמ' 625. כך, אגב, הסבירו חוקרים שונים את הימצאותה של מערת קבורה בתוך תחומי עיר דוד של ימי בית המקדש הראשון, כשהסבר אותו נתנו היה כי מערה זו היא מערת הקבורה של מלכי בית דוד, היחידים שאותם ניתן

אמנם, אין כל ספק כי קבורתו של האדמו"ר מגור בחצר הישיבה שאותה הקים במו ידיו לאחר בריחתו מפולין, הייתה קבורה שבדיעבד. לו הייתה אפשרות אחרת, לא היו חסידיו קוברים אותו בלבה של העיר בשום פנים ואופן. אלא שנראה שמשנזרה הגזרה כי לא יובא לקבורה בהר הזיתים כאשר חפץ, ומשנבחרה הישיבה כמקום מנוחתו הזמני, עלה בידי החסידים להשיג דבר נוסף: השוואתו של הרבי הקבור בחצר ביתו, בלבה של ירושלים, לפחות ברמה הסמלית, עם מלכי בית דוד שהנם היחידים אותם ניתן לקבור בלבה של העיר, ושנקברו באחוזת קברים בסמוך לבית מלכותם. ושוב – אף אם דברים אלו לא נאמרו במפורש, או לפחות לא נכתבו בספרי הזיכרון השונים שהוקדשו לאדמו"ר, יש להניח כי היו אף הם לנגד עיניהם של המחליטים, בייחוד לאור העובדה כי עצם ההחלטה לקברו בלבה הסואן של העיר, היה בה מן ההעזה והחידוש.

מעניין לציין כי משבוצע בזמן מלחמת העצמאות התקדים של קבורת אדם בחצר המפעל שאותו הקים, אף אם המקום מצוי בתוככי העיר, נעשה בו שימוש לפחות פעם אחת נוספת: משנפטר לבית עולמו ד"ר משה ואלך, מייסד בית החולים שערי צדק, בשנת 1956, הוחלט לקברו בחצר בית החולים שאותו הקים ובו התגורר, בתחומי בית הקברות הקטן ששימש את אנשי 'העדה החרדית' במשך חודשים אחדים בזמן מלחמת העצמאות. זאת למרות שמאז מלחמת העצמאות לא נקבר בבית הקברות אף אדם נוסף, ולמרות שבשל היותו בית קברות המצוי אף הוא בתוך העיר, יועדו מראש הנקברים בו להיות מועברים בשלב מאוחר יותר למקום מנוחה של קבע. דומה כי הזיהוי בין ד"ר ואלך לבין בית החולים שאותו הקים היה כה עמוק בעיני אנשי ירושלים, עד כי לא רצו לנתק ביניהם אף לאחר מותו של הרופא הדגול.¹⁹

מקבר זמני לאחוזת קבע – קבר האדמו"ר במהלך השנים

כאמור, בראשונה נתפסה קבורתו של האדמו"ר בחצר הישיבה כקבורה זמנית. לאחר המלחמה, כך הניחו כולם, יועברו המתים הקבורים בקברות חלופיים להר הזיתים

לקבור בתוך העיר עצמה. לעניין זה ראה בהרחבה: י' אליצור, 'אכן! קברי בית דוד', על אתר יא, תשס"ג, עמ' 15-27.

19. אמנם, אנשי 'העדה החרדית' מייחסים את קבורתו של ד"ר ואלך בבית הקברות הקטן לא רק להיותו צמוד לבית החולים שערי צדק, כי אם אף לקרבתו של ואלך עצמו כל ימי חייו לאנשי 'העדה החרדית' בכלל, ובאופן מיוחד למנהיג העדה הרב יוסף צבי דושינסקי, שנפטר במהלך המלחמה וקבור במקום אף הוא עד היום (לעניין זה ראה: **העדה: ביטאון העדה החרדית**, הוספה לגיליון ערב פסח תשס"ב, עמ' יב-טז).

הנכסף: כך לגבי הקבורים בשיח' באדר,²⁰ כך לגבי הנקברים בהר המנוחות בשלוש השנים הראשונות להיווסדו,²¹ וכך לגבי קברו של האדמו"ר מגור.²² אלא שהנחה זו לא עמדה במבחן הזמן. אף לאחר שחרורה של מזרח ירושלים במלחמת ששת הימים לא פונה קברו של הרבי משכונת מחנה יהודה, וקברו קיבל גושפנקה של קבע.

שניים מבניו של האדמו"ר, שמילאו את מקומו באדמו"רות, נפטרו בשנים 1977 ו-1992, ונקברו בהר הזיתים בחלקת החסידים. ואולם למרות זאת לא הועבר קברו של אביהם לצדם להר הזיתים, ונשאר בודד בחצר ישיבת חסידי גור, בלב שכונת מחנה יהודה. הסיבות לכך אינן ברורות כל צורכן. ייתכן שהיו אלו הסיבות שפורטו עד כה, המבהירות מהי משמעותו החברתית של קבר הנכרה מתחת לישיבה, ובסמוך לביתו של הנפטר, וייתכן שהיו אלו סיבות דתיות ואידאולוגיות אחרות. ואולם, במידה רבה נראה שהיה זה אף ההרגל הפשוט: חסידי גור התרגלו לראות את רבם האהוב לצדם, מתחת לישיבה, התרגלו להתפלל לצד הקבר ולבקש על עצמם ועל משפחתם (ראה איור מספר 2), ונראה שלא חפצו לשנות מצב דברים זה, אף משניתן הדבר להתבצע. בחסידות, כמו בקהילות שמרניות ודתיות אחרות, ניתן מקום חשוב

איור מספר 2: חסידים מתפללים לצד קבר האדמו"ר מגור בשנות החמישים (הצילום באדיבות הארכיון ההיסטורי, עיריית ירושלים).

20. ר' יזרעאל (לעיל, הערה 7), עמ' 33.

21. ע' גונן (לעיל, הערה 1), עמ' 89.

22. הרב א"י ברומברג (לעיל, הערה 8).

ביותר לתפילה ולבקשות אישיות ליד ציון הקבר של אדמו"רי העבר, וכך הפך הקבר למקום כה חשוב מבחינה חברתית ודתית כאחד, עד כי לא ניתן היה עוד לשנות את המצב. במובן זה ניתן לומר שמשמעותו החברתית של הקבר בעבור החסידים החיים, גברה על חשיבות מקומו של הקבר בעיני הנפטר. וכך, למרות העובדה שהאדמו"ר עצמו הניח מן הסתם שייקבר בהר הזיתים, הרי שגם בשעה שבה ניתן היה כבר לקיים את רצונו, גבר האינטרס החברתי והדתי החי, על האינטרס האישי של המת עצמו.

על כל אלו יש להוסיף גם את העובדה כי פתיחת קבר באשר היא, נתפסת על פי רוב כמוצא אחרון, של אין ברה, וכי בדרך כלל נזהרים מאוד שלא להגיע למצב בו יש לפתוח קבר, תהא הסיבה אשר תהא.

מעט מחשיבותו של הקבר לאורך השנים אנו מוצאים בדברי אחד האישים ששימש ראש ישיבת חסידי גור, מעל אחוזת הקבר:

תמיד השתבחתי בכך ואחזתי דבר זה לשבח ולזכות ישיבת שפת אמת, שזכינו שכאשר יש לאחד מחבורתינו דבר קשה המעיק על ליבו, ביכולתו לרדת תמיד לציון הקדוש ולשפוך ליבו, אויס בעטן זיך, יש לו תמיד בהישג יד מקום קדוש להתפלל בו...²³

ואכן, נראה שחשיבות וזכות זו שבהן חש ראש הישיבה, הן שהביאו להשארותו של הקבר במקומו הנוכחי עד היום.

"יכנס בן אצל אביו" – הוספת קברו של הבן לצד אביו

לאחר פטירתו של הרב אברהם מרדכי אלתר וקבורתו בחצר הישיבה, החליף את מקומו בנו הבכור, ישראל, המכונה על ידי חסידיו על שם ספרו **בית ישראל**. לאחר פטירתו שלו בשנת 1977, מילא את מקומו אחיו הצעיר, שמחה בונים, המכונה על שם ספרו **לב שמחה**. כאשר נפטר אף הוא בשנת 1992, נבחר אחיהם הצעיר ביותר פנחס מנחם, המכונה על שם ספרו **פני מנחם**, לשמש באדמו"רות. רבי פנחס מנחם, היה בן הזקונים של הרב אברהם מרדכי אלתר, ובילדותו נקשר אליו אביו בעבודות אהבה מיוחדים.

לאחר כארבע שנים בתפקיד, בעודו כבן שישים בלבד, נפטר הרב פנחס מנחם באופן מפתיע, והותיר את חסידיו המומים וכואבים. הימים היו ימי פיגועי ההתאבדות הראשונים באוטובוסים, בחורף 1996, והחסידים מספרים כי לאורך כל חודשי חייו האחרונים הידרדר מצב רוחו של האדמו"ר, שהתייחס באופן אישי לכל פיגוע ופיגוע, וכאב את כאב הנרצחים.

משנפטר היה על החסידים להחליט היכן לקברו, ובתוך זמן קצר מאוד הוחלט כי

23. הרב ש' אלתר (לעיל, הערה 15), עמ' כז-כח.

בדומה לאביו, אשר נפטר בעצם ימי הקרבות בשנת 1948, ייקבר האדמו"ר הבן אצל אביו, בחצר ישיבת גור במחנה יהודה.

הסיבות להחלטה זו מורכבות מכמה וכמה אלמנטים שונים: בראש ובראשונה, נראה שלפחות בהזדמנות אחת רמז הרב פנחס מנחם כי ברצונו להיקבר לצד אביו, למרות שהוא אינו קבור בהר הזיתים.²⁴ ואולם נראה שהיו עוד סיבות לדבר. כאמור, היחסים בין האב לבנו הצעיר ביותר היו קרובים ומיוחדים, ונראה שחסידי רבים רצו לסמל זאת באמצעות קבורתם זה לצד זה. כך למשל, באחד מספרי הילדים אשר נכתבו לזכרו של הבן הצעיר, רבי פנחס מנחם, מתוארת ההלוויה כך:

תחת גשם שוטף, בין שלוליות הדמעות, התנהל ההמון עד הגיעו אל חצר ישיבת 'שפת אמת'. משם הוכנסה המיטה אל ה'אהל' [כינוי לקבר חסידי, ר"ג]. הרבי הקדוש, בן זקוניו של מרן ה'אמרי אמת', נטמן לצד אביו. הקשר העמוק והקרבה העצומה לא נותקו...²⁵

סיבה נוספת לקבורתו של האדמו"ר הצעיר לצד קברו של אביו, היו הנסיבות הדומות שבמהלכן הלכו האב והבן לבית עולמם. בשני המקרים היה הדבר בעת צרה: האב בשעת מלחמת העצמאות וימי המצור על ירושלים, והבן בימי הפיגועים הקשים באוטובוסים, פיגועים שהותירו את העם כולו המום. פרט לכך, הן האב והן הבן פיזרו אלו שהם 'רמזים' ביום שלפני פטירתם על פטירתם הצפויה: האב טען לפני פטירתו שברצונו 'לעלות למעלה',²⁶ בעוד הבן, ארבעים ושמונה שנים לאחר מכן, נפרד מאשתו ומכמה מתלמידיו באופן מפתיע, ועלה על מיטתו ללא הכנת מים לנטילת ידיים בבוקר הבא.²⁷ נראה שדמיון זה היה אף הוא אחת הסיבות לקבורתם זה בצד זה. בכתבת הספד שפורסמה בעיתון **המודיע** ביום שלאחר פטירת הרב פנחס מנחם, נכתבו הדברים הבאים:

הרבי האב זי"ע נטמן שם... לא בבית עולם, לא בבית עלמין, כי ליתדותיה וליסודותיה של ישיבת שפת אמת, במוצאי חג השבועות תש"ח, בשעת חירום בעת מלחמה, בימים של צר ומצוק, הוצפן בתוך מערת ישיבה זו, כשדרכי ציון נשמו מאין אדם וממוראות מוות. אף הרבי הבן זצוק"ל, בן הזקונים של ראש גולת אריאל, נטמן במקום קדוש זה ולמחרת יום הפורים, בשעה ש'מחוך תשכל חרב ומחדרים אימה', בעת צרה ליעקב, כשהלבבות שבורים, ורצועים מפגיעות ואסונות, אשר קרעו את ליבו, לב בני ישראל...²⁸

24. שם, עמ' קעב.

25. ר' הלמן, **הפני מנחם**, אשדוד תשנ"ז, עמ' 391.

26. הרב א"י ברומברג (לעיל, הערה 8), עמ' קעט.

27. ר' הלמן (לעיל, הערה 25), עמ' 387.

28. עיתון **המודיע**, י"ז באדר תשנ"ו, עמ' 1.

אם אכן נתמקד בסיבה זו, היינו הדמיון שבין פטירותיהם של האב והבן, כסיבה המשמעותית שהביאה לקבורתו של הבן ליד קברו החרוג של אביו, הרי שניתן להוסיף עוד שיקול לשיקולים בדבר בחירת מקום קבורה אחרון: דמיון באווירה ששררה בשעת המוות, כמאיץ את קבורתם של הנפטרים הדומים זה לצד זה.

סיכום

עד היום ניצבים שני הקברים של אדמו"רי חסידות גור ברחוב שפת אמת בשכונת מחנה יהודה בירושלים. אלו הם הקברים היחידים המצויים ממש בלבה של העיר, פרט לבית הקברות הקטן הצמוד לבניין שערי צדק הישן, אשר אף אותו מתכננת 'חברה קדישא הפרושית והכללית' לפנות אם יינתן הדבר.²⁹

לפני שנים מספר הפכו שני הקברים לאתר תיירותי מבוקש עוד יותר מבעבר, עם קביעתו של קיר עשוי לבנים אדומות לצד הקברים, קיר המהווה דגם מוקטן של בית המדרש של חסידי גור בעיירה גורה קלנוריה (Góra Kalwaria) בפולין (ראה איור מספר 3). הוספת הקיר והדגם המוקטן, במחיר גבוה למדי, מעידה שכפי הנראה אין

איור מספר 3: חצר ישיבת 'שפת אמת': משמאל – חזית המבנה שנבנה על קברי האדמו"רים מגור. מימין – דגם בית המדרש של חסידי גור בעיירה גורה קלנוריה.

29. על פי הרב אלעזר גלבשטיין (ראה לעיל, הערה 10).

בכוונתם של חסידי גור לפנות את שני הקברים ממקומם בעתיד הנראה לעין. כפי שראינו במהלך הדברים, משעה שהובהר שלא ניתן יהיה לקבור את האדמו"ר מגור בהר הזיתים בעצם ימי הקרבות, הייתה ההחלטה על קבורתו בחצר הישיבה החלטה בעלת משמעות פוליטית (היכן לא ייקבר: בבית קברות המנוהל על ידי הוועד הציוני), דתית (מושיבים ישיבה על קברו), ואף חברתית, כפי שאמר בדבריו ראש הישיבה, על משמעותו של קבר המצוי תמיד בקרבת תלמידי הישיבה.³⁰

שילובם של כל הנימוקים הללו, בתוספת הסיבות השונות שהביאו לקבורתו של הבן הצעיר במקום, ולבניית קיר הזיכרון לישיבת גור שבפולין, הביאו ליצירת מצב בו הפך הקבר מאתר קבורה רגיל למקום בעל משמעויות רבות בו זמנית: דתיות, פוליטיות, תיירותיות,³¹ ותודעתיות-תרבותיות. במצב זה, אין להתפלא על כי למרות התקדים והייחוד שבדבר, אין להניח שהקברים יפוננו ממקומם בעתיד הנראה לעין, לא על ידי החסידים, ולא על ידי עיריית ירושלים.

30. ראה לעיל, הערה 23.

31. קבוצות רבות של מסיירים מבקרות במקום, אף כאלו שאין להן כל קשר עם החסידות או עם הנקברים.